

ТАКСИСНИТЕ ОТНОШЕНИЯ ВЪВ ФРЕНСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Соня Мекенян

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

TAXIS RELATIONS IN FRENCH AND BULGARIAN

Sonya Mekenyan

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The aim of this paper is the clarification of some parallels in the French and Bulgarian verb systems in relation to the basic formal and semantic oppositions asynchronicity ~ non-asynchronicity, resultativity ~ non-resultativity, relativity ~ non-relativity in the morphological categories of time, type of action and taxis.

Key words: asynchronicity ~ non-asynchronicity, resultativity ~ non-resultativity, relativity ~ non-relativity

Българската и френската глаголна система се отличават със забележително богатство на граматични форми и свързаните с тях граматикализирани значения, около които съществуват противоречиви становища. Задачата, която си поставяме в настоящото изследване, е изясняването на някои основни паралели в междуезиков план, свързани с формално-семантичната опозиция относителност ~ неотносителност, съотносима с локализираност : нелокализираност, на която се основава морфологичната категория таксис, характерна за българския глагол. Съществуването ѝ във френския език е въпрос на доказване, още повече че мнозинството изследователи не са коментирали въпроса. Таксисното значение на повечето глаголни форми се разглежда в най-добрия случай само бегло, като формалните показатели на глаголните форми стоят встрани от вниманието на учените.

В понятийния генезис на времето първата идея на човек е обективната идея, следвана от субективната интерпретация на битието чрез езика, изразени съответно с обективни и абсолютни времена. Последните появили се времена са относителните или вторичните

времена, понеже представляват друго действие, чийто ориентационен момент служи за сравнение с момента на относителните времена. Ориентирът на обективните времена – аорист (aoriste), дуратив (duratif) и перфект (parfait), представлява степеня на извършване на действието. Обективният (наречен още моментален) аорист служи за означаване на току-що започнало действие, продължаващо само миг, възможно, абстрактно, неопределено действие по отношение на продължителност и пълна реализация. Моментален става дуративът, когато действието се разглежда не в момента на извършване, а като продължителност. Накрая дуративът се трансформира в перфект, който означава продължило и приключило окончателно действие и резултат от него. В някои езици съществува четвърто обективно време, перфект, който сигнализира също приключило действие, но с акцент върху резултата от действието.

Обективната идея предшества абсолютната идея за време и изчезва постепенно, но не напълно с появата на абсолютните времена, така че абсолютната форма става правило, а обективната форма е изключение. Аорист се употребява последователно във функциите на трите категории на времето – минало, сегашно и бъдеще. Обективният аорист най-често е абсолютното бъдеще време (futur simple), обективният перфект е абсолютното минало време (passé simple), а обективният дуратив е винаги сегашно време (present). Славянските езици запазват в еднаква степен обективни и абсолютни времена и изграждат таксисните отношения въз основа на синтагматичната солидарност между обективното време и парадигмите на абсолютните времена. Новолатинските езици извеждат обективния аорист от субстантивната форма супин, където той е в латентно състояние, и превръщат аориста в имперфект на индикатива. По този начин трите обективни времена в тези езици са възстановени в глаголните форми за имперфект, презенс и перфект.

Във формален план обективните времена се изразяват с вътрешни или лексикални средства – засилване, вокални или консонантни позиционни варианти на корена, повторение на съгласната, удължаване на началната или на крайната сричка на основата. Формален показател на абсолютните времена са морфеми, деривати от наречия, или морфеми, образувани от спомагателни глаголи, в повечето езици от глагола „съм“.

В езиковата еволюция първите времена са обективните времена, следвани от абсолютните времена, във формирането на формално-семантичното съдържание на които активно участват обективните

времена. Относителните времена, наречени вторични времена, се закотвят към първичните абсолютни времена, така че всяко относително време е транспозитивна употреба на абсолютното време и изразява темпоралните отношения на предходност, едновременност и следходност на действие по отношение на миналия ориентационен момент. Срв. *Le prof nous assura qu'il corrigeait (avait corrigé, corrigerait) les copies* и *Учителят ни увери, че проверява (е проверил, ще провери) домашните*.

Терминът *order* или гръцкият му еквивалент *таксис*, предложен от Л. Блумфийлд и поддържан от Р. Якобсон, е обект на задълбочено изследване в по-ново време. За Якобсон таксисът е морфологична категория, която характеризира съобщавания факт по отношение на друг съобщаван факт, независимо от факта на съобщаването (Якобсон 1972: 101). Той доказва наличието на категорията в нивхския и алеутския език, в които формален маркер на степените на протичане на действието е богатата деривация на спомагателни глаголи. Зависимият таксис за учения е частен случай на таксис, който посочва, че едно събитие съпътства друго главно събитие.

Таксиса като морфологична, синтактична категория или вид на изказването изследват Ю. С. Маслов (Маслов 1981: 8), Бунина (Бунина 1971), Бондарко (Бондарко 1985: 3), Пенчев (Пенчев 1985: 523), Герджиков (Герджиков 1982), Менгено (Менгено 1999: 88), Конфе (Конфе 2002: 408). Цитираните езиковеди разглеждат таксиса не като самостоятелна категория, а като включена или във времето, или във вида на глагола категория. Относителността се определя от редица автори (Л. Андрейчин, Й. Пенчев, М. Деянова, Ю. С. Маслов, Й. Симеонов, П. Имбс и др.) като отнасяне на действието към друг ориентационен момент, различен от момента на говорене, а значението резултативност, означено чрез формите, съдържащи минало свършено причастие, се смята принципно ирелевантно за френската, а от някои български езиковеди (Й. Пенчев, М. Деянова и др.) – и за българската темпорална система.

Категорията таксис се различава от категорията време по това, че тя е нешифърна категория. Таксисът дефинира глаголните групи. Приемаме становището на Ив. Куцаров (вж. Куцаров 2007) за таксиса като категория, основаваща се на отношенията на действие към действие, т.е. отношенията на действията или резултатите от действия, ориентирани към миналия момент, към действията, неориентирани към миналия ориентационен момент. Формално-семантичната привативна опозиция относителност ~ неотносителност

(с главно значение на немаркирания член – абсолютност) изгражда морфологичната категория таксис. Опозицията относителност ~ неотносителност е съотносима с отношенията локализираност ~ нелокализираност, определеност ~ неопределеност, референциалност ~ неререференциалност.

В рамките на категорията се противопоставят две грамеми с еднородно съдържание: грамемата относителност или зависим таксис изразява отношение на действие или резултат от действие към минало време (минал ориентационен момент); грамемата неотносителност или независим таксис в общото (субординационното) значение изразява липса на данни за отношение към момента на говорене или към минал ориентационен момент, а в главното (собственото, опозитивното, частното) значение абсолютност изразява отношение на действието към изказването. Корелативни са следните двойки глаголни форми: имперфект : презенс = плюсквамперфект : перфект = футурум претерити : футурум = футурум екзактум претерити : екзактум = Ø : аорист.

Носител на значението относителност в привативната опозиция относителност ~ неотносителност според Ив. Куцаров е неактуализираната (несвързаната в причастие) имперфектна морфема (тематичната гласна на миналата несвършена основа) *-a/-e/-a-* в зависимост от спрежението на глагола и от фонетичните промени. Неотносителните форми са немаркирани. Сегашна морфема няма (особено в аористната форма), освен ако не се приеме, че такава морфема е морфемата за лице и число (Куцаров 2007: 228). Опозицията относителност ~ неотносителност у Г. Герджиков е еквиполентна, тъй като той определя двата члена като маркирани (Герджиков 1973: 141). Носител на значението неотносителност е сегашната морфема (сегашната флексия при сегашно време), а на значението относителност не е имперфектната, а свидетелската морфема *-x/m-*. Опозицията претеритност ~ непретеритност или презентност у Пашов, в която претеритните времена са маркирани също със свидетелската морфема *-x/m-*, е всъщност опозицията относителност ~ неотносителност, но у Пашов аорист, който означава миналия момент, съвпада с имперфект.

В новолатинските езици обективните времена с предикативна структура се образуват от абсолютните и от относителните времена със спомагателните глаголи *avoir* и *être*. Обективните времена се свеждат до опозицията имперфекти : перфекти, като дуратив и аорист обуславят семантиката на имперфектите. Обективните времена – аорист, дуратив,

перфект, с ориентация към минал момент, са корелативни на абсолютните времена – сегашно, минало и бъдеще, ориентирани към момента на говоренето. Срв. имперфект : презенс = плусквамперфект : перфект = футурум претерити : футурум = футурум екзактум претерити : екзактум = Ø : аорист. Вътрешната продължителност на действието, което има три степени на протичане – едновременност, предходност и следходност, е семантичният признак на обективните времена, свързани с глаголният вид. В случая обективните времена имат двойна функция – на обективни и абсолютни. Когато обаче обективните и абсолютните времена запазят функционално-семантичните си характеристики, както е прието във френското езикознание, обективните времена, свързани с лексикалният вид или начините на действие, изразяват междинните степени на действие.

Френският подобно на българския език е пример за наличие на морфологична категория таксис, която квалифицира глаголите. Френската темпорална система е изградена върху два граматични ориентационни момента – момента на говоренето и миналия момент, които служат за ориентир на имперфектните и перфектните глаголни форми или по-точно на относителни и абсолютни форми. Приемаме формално-семантичната привативна опозиция относителност ~ неотносителност на Ив. Куцаров, основаваща се на отношението на действие към друго действие. Грамемата зависим таксис или относителност, която изразява действия или резултати от действия, ориентирани към миналия момент, означен с аорист, се противопоставя на грамемата независим таксис или неотносителност, изразяваща действия или резултати от действия, които могат да имат ориентация към изказването. Имперфект е относителното сегашно време (*présent relatif*) или сегашно време с ориентация към минал момент, означен с аорист, т.е. имперфект изразява едновременност на действие с миналия момент. Срв. *Je dormais quand il entra.* (= *Снях, когато той влезе.*). Плусквамперфект е относителният перфект (*parfait relatif*) или перфект на сегашното време с ориентация към минал момент, т.е. плусквамперфект изразява едновременност на резултат от действие с миналия момент. Срв. *J'étais parti quand il entra.* (= *Бях тръгнал, когато той влезе.*). Футурум претерити е относителният футурум (*futur relatif*), който означава следходност на действие по отношение на миналия момент. Срв. *Il nous assura qu'il viendrait.* (= *Той ни увери, че ще дойде.*). Футурум екзактум претерити е относителният перфект на футурум (*parfait relatif du futur*), който изразява следходност на резултат от действие по отношение на

миналия момент. Срв. *Quand il aurait fini son travail il sortirait.* (= *Когато си свършеше работата, той щеше да излезе.*)

Реалното положение на изказване в миналото се означава с темпорална форма аорист, носител на значението предходност на действие спрямо момента на говоренето, или с извънезикови фактори като вчера, днес или утре, които показват темпоралното разстояние спрямо момента на говоренето, или се подразбира от контекста, който се отнася до синтагматичната солидарност *schéma d'incidence*, съществуваща между корелативните глаголни форми. Имперфект е основата, върху която се ситуират действията или резултатите от действия, изразени с аорист или неговия корелат перфект. Относителните или имперфектните глаголни форми, свързани с изказване в миналото, са зависим таксис и те именно представляват граматикализираното таксисно значение. Тези форми не са пряко свързани със семантиката „отношение на действие към изказването“ и затова сигнализират видовата опозиция относителност : неотносителност. Но те характеризират два реда форми с еднородно съдържание и имат единен формален показател. Формален маркер на относителните форми е имперфектната морфема *-ai/-i-*. Неотносителните форми са немаркираният член на опозицията относителност ~ неотносителност. Морфемите *-s/-ons/-ez/-ont (ent)* са морфемите за лице, а фонетично немаркираната третолична форма за множествено число *-o-* преминава в *-e-*, за да се разграничат първо от трето лице множествено число.

В почти всички по-нови езици с изключение на френския бъдеще време се изразява с аналитични форми, като например в английския, немския, руския (едно от бъдещите времена), българския. Френският език е загубил формата за футурум, тъй като *съм* се е смесил с глаголната основа и вероятно затова изгражда втора форма за футурум, замествайки *съм* със суфиксация на спомагателния глагол *имам* подобно на синтетичните форми в санскритския език. По този начин се създава изкуствена флексия, за да се разграничат формално относителни и неотносителни форми.

Доказателство за присъствие на категория таксис във френския език е граматикализираното значение резултативност, което не е пряко свързано със семантиката отношение на действие към изказването. Приемаме постановката на Е. Бенвенист за „вътрешноезиковата преходност, която задържа процеса в същото време, изразено с нерезултативната форма. Тя създава логическо и вътрешно езиково отношение и не отразява хронологическо

отношение, което да е положено в обективната реалност“ (Бенвенист 1993: 231). Наличието на граматичното значение резултативност е безспорно във френския език, както и формално-семантичната привативна опозиция резултативност ~ нерезултативност с главно значение на немаркирания член – акционност (Куцаров 2007: 249). Формален маркер на значението резултативност са две граматични морфеми – спомагателните глаголи *avoir* и *être* и миналото причастие на спрегаемия глагол. Нерезултативните форми са немаркирани. Опозицията резултативност : нерезултативност е представена от корелативните двойки форми с еднородно съдържание: перфект : презенс = футурум екзактум : футурум = плусквамперфект : имперфект = футурум екзактум претерити : футурум претерити = предходен аорист : аорист = свръхсложен перфект : перфект = свръхсложен плусквамперфект : плусквамперфект = свръхсложен футурум екзактум : футурум екзактум.

Резултативните форми означават резултат от приключило действие, актуализиране на действието в най-близкия следващ във времето ориентационен момент (Куцаров 2007: 250). Формите за предходност, изразяващи видовата опозиция, *accompli* : *inaccompli*, не участват в наречената от нас категория вид на действието, тъй като се употребяват като свободни форми, независимо от тяхното място във времето. Срв. *Il a pris du café et n'a pas pu dormir* и *Toi tu café et ne може да спи*.

Опозицията перфект : презенс се основава на отношение на едновременност на действие и резултат от действие спрямо изказването; плусквамперфект : имперфект – едновременност на действие и резултат от действие спрямо изказване в миналото; футурум екзактум : футурум – следходност на действие и резултат от действие спрямо изказването; футурум екзактум претерити : футурум претерити – следходност на действие и резултат от действие спрямо изказване в миналото. Основните резултативни времена са сегашно и бъдеще време и тъй като семантичният признак на перфекта е резултативност или предходност, ще назоваваме с термините: резултативно сегашно време – *passé composé*, относително резултативно сегашно време – *plus-que-parfait*, резултативно бъдеще време – *futur antérieur*, относително резултативно бъдеще време – *futur antérieur dans le passé*.

Аористът (*aoriste*) изразява предходност спрямо изказването и няма корелат по отношение на миналия ориентационен момент по логически причини. Всяко действие, предходно на миналия

ориентационен момент, е предходно и на момента на говоренето, следователно може да бъде изразено с аорист. С други думи, аористът винаги би могъл да замества това време (не само при неутрализация, а и чрез главното си значение), поради което между двете темпорални форми никога не би могло да се създаде противопоставяне. С това се обяснява семантичната специфика на *passé antérieur* (с главно значение предходност на действие по отношение на абсолютното минало), което няма морфологично съответствие в българската глаголна система. Аористът във френския език, както и в българския език, е откъснатото време от момента на говоренето, което изгражда опозицията сегашно : минало : бъдеще в категорията време, изразяваща отношение на действие към изказването. Корелативните форми перфект (абсолютното минало време) и аорист, спомен от обективното време, създават свръхсложния перфект, който във функционално отношение е предходен аорист, като по този начин се възстановява противопоставянето *passé antérieur* : *passé simple*. Свръхсложните форми с ориентация към изказването, т.е. двойно резултативни форми (с главно значение предходност на резултативни форми спрямо резултативни форми), експлициращи признака свръхдетерминираност, характерен за абсолютните форми, предават с по-голяма прецизност хронологията на събитията чрез глаголна форма вместо обстоятелствен израз като вчера, днес, определена дата, година.

Противопоставянето резултативност ~ нерезултативност се среща в подчинени обстоятелствени изречения, въведени от съюзите за време *quand, lorsque* (когато), *après que* (след като), *une fois que* (след като). Срв. *quand il a fini son travail, il sort* (когато си свърши работата, той излиза); *quand il aura fini son travail, il sortira* (когато си свърши работата, той ще излезе); *quand il avait fini son travail, il sortait* (когато си свършеше работата, той излизаше); *quand il aurait fini son travail, il sortirait* (когато си свършеше работата, той щеше да излезе); *quand il eut fini son travail, il sortit* (когато си свърши работата, той излезе); *quand il a eu fini son travail, il est sorti* (когато си свърши работата, той излезе).

Френските резултативни форми с ориентация към изказването – *passé composé* (предходно сегашно време) или едновременност на резултат от действие, актуализиране на действието в момента на говоренето, и *futur antérieur* (предходно бъдеще време) или едновременност на резултат от действие, актуализиране на действието в момента на говоренето, се превеждат с аорист с главно значение – предходност на действие по отношение на момента на

говоренето и като транспозиция на бъдеще време, тъй като трите подчертани глаголни форми са ориентирани към изказването. Функционален еквивалент на френските резултативни форми, ориентирани към изказване в миналото, *plus-que-parfait* (предходен имперфект), или едновременност на резултат от действие, актуализиране на действието в миналия ориентационен момент и така наречената глаголна форма *futur antérieur dans le passé* (предходен футурум претерити), или едновременност на резултат от действие, актуализиране на действието в миналия ориентационен момент в българския език е имперфект (с главно значение едновременност на действие с изказване в миналото, т.е. с миналия момент – *passé simple*, предходен на момента на говоренето). Корелативните форми *passé antérieur ~ passé simple = passé surcomposé ~ passé composé* се превеждат с аорист, тъй като в българския език липсва глаголна форма за минало в миналото, т.е. тя съвпада с формата на плусквамперфекта.

Спомагателният глагол *avoir* и миналото причастие на преходните глаголи имплицират притежание и действие. Спомагателният глагол *съм* се съчетава с миналото причастие на непреходните глаголи, които са всъщност преходни глаголи, съдържащи вътрешно допълнение, превърнати в непреходни глаголи. Тези глаголи изразяват чисто вътрешно действие, състояние, квалификация на глаголният субект. Непреходните глаголи представляват преминати прагове на логическа предходност, след които актът изчезва, за да освободи място на състоянието, изразено с перфектива (Бенвенист 1993: 240). Спомагателните глаголи *avoir* и *être*, които са материалната форма, сигнализираща лице, число, наклонение, залог и миналото причастие или субстанцията, изразяват признака резултативност.

Същинската морфологична категория време показва отношението (мястото) на глаголното действие към изказването. Приемаме формално-семантичната опозиция в категорията време на Ив. Куцаров *разновременност ~ неразновременност* (с главно значение на немаркирания член – едновременност на действието с изказването) (Куцаров 2007: 244). Немаркираният член в опозицията, сегашно време, е не-минало и не-бъдеще. В рамките на разновременността еквиполентно се противопоставят две темпорални значения – предходност и следходност.

Формален показател на бъдеще време е инфинитивната основа, маркер на аорист е аористната основа, към която се прибавя:

- При глаголите от 1-во спрежение в единствено число – изкуствена флексия, която представлява немаркираното сегашно време на спомагателния глагол *avoir* – *ai/-as/-a*, и в множествено число – морфемите за лице и число на немаркираното сегашно време на спомагателния глагол *être* – *mes/-tes/-ent*.

- При глаголите от 2-ро и от 3-то спрежение – морфемите за лице и число на немаркираното сегашно време на спомагателния глагол и *être* – *s/-t/-mes/-tes/-ent*.

В тесните рамки на настоящото изследване не бихме могли да направим генерални изводи относно същността на опозициите, изграждащи категорията таксис във френския език. Най-общите съпоставки в междуезиков план говорят в полза на факта, че граматикализираните значения предходност, следходност, резултативност и относителност присъстват във френската темпорална система.

ЛИТЕРАТУРА

- Бенвенист 1993:** Benveniste, E. *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard, 1993.
- Бондарко 1987:** Бондарко, А. Общая характеристика семантики и структуры поля таксиса. // *Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис*. Отв. ред. А. В. Бондарко. Ленинград: Наука, 1987, 234 – 242.
- Бунина 1971:** Бунина, И. Категория времени или категория таксиса. О противопоставлении относительных и абсолютных времен болгарского индикатива. // *Исследования по славянскому языкознанию*. Сборник в честь шестидесятилетия профессора С. Б. Бернштейна. Москва: Наука, 1971, 124 – 129.
- Конфе 2002:** Confais, J. *Temps, mode, aspect*. Toulouse: Presses universitaires du Mirail, 2002.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език*. Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Менгено 1999:** Maingueneau, D. *L'énonciation en linguistique française*. Paris: Hachette, 1999.
- Маслов 1956:** Маслов, Ю. *Очерк болгарской грамматики*. Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1956.
- Пенчев 1985:** Пенчев, Й. Време, таксис и синтаксис. // *Български език*, 1985, № 6, 523 – 528.
- Якобсон 1972:** Якобсон, Р. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. // *Принципы типологического анализа языков различного строя*. Москва, 1972, 95 – 113.